

Kasnyik Márton:

Államépítés antropológiai perspektívából

Az esszé alapfeltevése szerint az államépítés gyakorlati projektjeinek jelenlegi sikertelensége nagy részben az azt alátámasztó elméleti diskurzus gyengeségei miatt tapasztalható. A politikai- és szociálintropológiai kutatások nézőpontjainak és belátásainak felhasználásával olyan kritika hozható létre, amely mind deskriptív, mind normatív értelemben korrigálja az államépítés uralkodó elméletét. A tanulmányban néhány olyan szempontot fejtek ki, amelyek ezen antropológiai államépítés-kritika kiindulópontjául szolgálhatnak.

Bevezetés

Amennyiben egy bizonyos tudásterületre vonatkozóan otthonos fogalomrendszerben mozog a gondolkodásunk, nem vesszük szívesen, ha egyesek felforgatják azt. Így például hajlamosak vagyunk az államot, ahogyan azt megszoktuk magunk körül, legitimnek, stabilnak, szinte kizökkenhetetlennek és ezzel összefüggésben bizonyos konkrét funkciókat ellátó, a társadalmi környezetével bizonyos konkrét viszonyban lévő „dolognak” felfogni. Az államépítés céljai is az e kép által kijelölt kontextusban határozódnak meg. Az antropológusok ugyanakkor úgy tűnhet, mintha éppen az alapvető fogalmaink felforgatásán dolgoznának. Kívülről sajátosnak tűnő, az akadémiai világ periferiáján lévő tudományuk – kvalitatív, elsősorban résztvevő megfigyelésre vagy terepmunkára építő módszertana, és az abban rejlő kreatív elméleti lehetőségek miatt – mindenképpen alkalmassá teszi őket e feladatra. Vajon tényleg szükség van-e a fogalmaink ilyen jelentős felforgatására, megzavarására? Jelen esszé feladata az államépítés diskurzusának – értve ezalatt nagyjából az államépítéssel kapcsolatos

* Kasnyik Márton a Budapesti Corvinus Egyetem nemzetközi tanulmányok szakos, végzős hallgatója, a Társadalomelméleti Kollégium tagja. Kutatási területe a nemzetközi fejlesztési- és az államépítési elmélet kritikája, alternatívái.

akadémiai és *policy*-irodalom egymásra épülő feltevéseinek rendszerét – újraolvasása, kritikája és átértékelése az antropológiai látásmód segítségével.¹

Mivel az antropológiára elsősorban nem mint módszerre tekintek, hanem mint innovatív elméleti területre, és mert ennek is egy szűkebb, az utóbbi években az állammal kapcsolatos antropológiai tudást elmélyítő kutatási irányára támaszkodom, ezért elkerülhetetlen, hogy röviden utaljak rá, melyek azok a társadalomfilozófiai gondolatok, amelyekre ezek a kutatások építenek. Így mindenképpen hangsúlyozni kell – az antropológia klasszikusai, például Edward Evans-Pritchard, Alfred Radcliffe-Brown és Clifford Geertz mellett – Michel Foucault és Antonio Gramsci, illetve a posztkolonializmushoz² köthető szerzők hatását, mivel az ő gondolataik, fogalmaik gyakran visszatérnek ezekben az antropológiai vizsgálódásokban. Foucault értelmezése a hatalomról, a diskurzusról és a kormányzásról különösen sokat segítenek abban, hogy a „kulturális” és a hatalmi jelenségeket egymástól elválaszthatlanul, egy egységben tudjuk szemlélni; azok az antropológiai kutatások, amelyekre építek, nagyrészt referenciapontként kezelik Foucault „kormányozhatóság” fogalmát.

Esszémben nem célokom az állammal, és az államok kialakulásával kapcsolatos antropológiai diskurzus egészét áttekinteni; ehelyett az államépítés uralkodó elméletéből kiindulva próbálom meg annak néhány konkrét, visszatérő pontját antropológiai nézőpontok és kutatások segítségével kritika alá vonni. Az akadémiai antropológia és a külpolitika-csinálás, a *policy* gyakorlatias világa kutatásaim szerint kifejezett érdektelenséget tanúsítanak egymással kapcsolatban, ezért e kutatási terület, fontossága ellenére, szinte teljesen üres – ha igazán részletes és aprólékos vizsgálódásokkal nem is, de valamilyen gondolat kísérlettel kívánom tehát feltölteni. Ennek a hozzáállásnak reményeim szerint meglesz az az előnye is, hogy szükségszerűen kilépek az antropológusok mások számára talán ezoterikusnak ható nyelvezetéből.

Az antropológiai nézőpontokon alapuló kritikámat két részre osztom, és ebben a sorrendben is fejtem ki: az államépítés uralkodó diskurzusának rövid bemutatása után először az államépítés összefüggő elméleti keretének antropológiai nézőpontból való kritikáját fejtem

¹ Az egyszerűség kedvéért államépítést fogok érteni a „békeépítés” (*peacebuilding*), az intézményépítés (*institution-building*), a „háború utáni újjáépítés” (*post-conflict reconstruction*), valamint az amerikai szerzők által előszeretettel használt „nemzetépítés” (*nation-building*) alatt is: a legtöbb szerző szinonimaként használja ezeket a terminusokat, nem foglalkozva a lehetséges, játékba hozható finom fogalmi megkülönböztetésekkel. Jelen írásnak sem célja első lépésben a fogalmak pontosítása – inkább éppen ezek összezavarása.

² A posztkolonializmusról lásd pl.: David Slater: Post-colonial questions for global times. *Review of International Political Economy*, Vol. 5. No. 4. (1998), pp. 647-678.

ki, másodsor pedig az államépítés normatív kiindulópontjaira zúduló antropológusi ösztözet ismertetem. Konklúzió gyanánt röviden kiemelem gondolatmenetem főbb pontjait.

Antropológusok részvétele az államépítésben

Az államépítés a gyakorlatban különféle politikai-katonai projektek keretében valósul meg, ezért röviden szót kell ejteni az antropológusok és a tágan értelmezett külpolitika viszonyának mai kontextusáról. Az utóbbi időben nagy figyelem irányult az amerikai hadsereg stratégiájának új elemére, az „Emberi Terepviszony Rendszerre” (*Human Terrain System*), amelynek az egyik fontos része, hogy a hadsereg antropológusokat „toboroz”, hogy azok segítsenek felderíteni a helyi kulturális viszonyokat, elsősorban Irakban és Afganisztánban, mind a gerillák elleni politikában (*counterinsurgency*), mind a háború utáni újjáépítési erőfeszítésekben. E fejlemény hatalmas vihart kavart az akadémiai antropológián belül,³ és élénk érdeklődést váltott ki a sajtó részében, ez utóbbit többek között egy New York Times-címlapsztori is jelzi.⁴ Az antropológus kutatók bevonására, eszközként való felhasználására irányuló igyekezetet hivatalos források szerint a helyi kulturális viszonyok fontosságának felértékelődése váltotta ki. Az „államon belüli” (valójában regionális és transznacionális kapcsolatok sűrű hálózatával bíró)⁵ konfliktusok, és a nemzetközi közösség államépítő munkájával szembeni ellenállás interpretációi is a kulturális, „törzsi viszonyokban” gyökerező okok irányába mozdultak el;⁶ ezek szerint például a helyiek egyszerűen nem értik a nemzetközi közösség szándékait, ezért viszonyulnak ellenségesen hozzájuk. Bár az ez ellen tiltakozó antropológusok szerint a kultúra ehhez hasonló központba állítása a szóban forgó országok népességének megbélyegzését, másként, primitívként való leírását szolgálja, és elfedi az életviszonyaikba való beavatkozás elleni ellenállásuk jogosságát, többen mégis az antropológia, mint tudományág számára kedvező fejleményként ítélik meg a kulturális tényezők erősödő

³ Értve ez alatt egy etikai és politikai érvekkel zajló vitát, amelyet a következő cikk robbantott ki: Gonzales, Roberto J.: Towards mercenary anthropology? The new US Army counterinsurgency manual FM 3-24 and the military-anthropology complex. *Anthropology Today*, Vol. 23. No. 3. (2007), pp. 14-19.

⁴ Rohde, David: Army Enlists Anthropology in War Zones. *New York Times*, 2007. október 5., URL: <http://www.nytimes.com/2007/10/05/world/asia/05afghan.html>.

⁵ Lásd Friedmann Viktor tanulmányát ebben a számban.

⁶ Példa erre a közelmúltból Kaplan, Robert D: It's the Tribes, Stupid! *The Atlantic Journal*, 2007. november, <http://www.theatlantic.com/doc/200711u/kaplan-democracy>, internetről letöltve: 2007: november 29.

számbavételét. Számos antropológus dolgozik például Irakban és Afganisztánban különféle magán- és állami szereplők „kulturális tanácsadóiként”.⁷

Valóban, a leginkább kézenfekvő pont, ahol az antropológusok az államépítés folyamatába bekapcsolódhatnak, az a meghatározott projektek praktikus, gyakorlati szintje. Itt egyértelműen felhasználhatóvá válik az antropológusok érzékenysége a helyi tudásokra, kulturális kódokra, hatalmi és szimbolikus rendszerekre, illetve a képességük ezek leírására. Természetesen ezek azok a gyakorlati „hasznok”, amelyek miatt az amerikai hadsereg az új csodafegyvert, a „kulturális hadviselés” eszközeit látja bennük. Ugyanakkor egy ilyen szűken értelmezett, instrumentális alkalmazás elzárja az utat az elől, hogy az antropológiai módszer azokat az elméleti kereteket is érintse, amelyek alapján az állam-, az intézmény- stb. újjáépítésének alapvető politikáit kialakítják. Ebben az írásban, éppen ezért, az „akadémiai” antropológiából építkező elméleti innovációkra és normatív tartalmakra koncentrálok, amelyek így alapvetőbben érinthetik az uralkodó elmélet alapfeltételezéseit. Amint látni fogjuk, ezzel a látásmóddal egy sor olyan fogalmi problémára mutathatunk rá, amelyek az államépítés uralkodó diskurzusán belül maradva láthatatlanok lennének.

Az államépítés-diskurzus

Több előnnyel is jár, ha az államépítés elméleti keretét elsősorban diskurzusként – tehát tárgyakat megalkotó állítások rendszereként, beszédmódjaként – fogjuk fel. Egy foucault-i értelemben vett diskurzusban megengedett, hogy a résztvevők ne értsenek egyet egymással, más szóval belülről instabilak, vitatottak és ellentmondásosak legyenek a vitában betöltött pozícióik; ám ezek mögött a viták mögött közös előfeltevések egész összefüggő rendszere áll. Ezek az előfeltevések szinte észrevétlenül hatják át gondolkodásunkat, meghatározzák a valóságérzékelésünket, kijelölik, hogy miről és hogyan szabad – és nem szabad – beszélnünk.⁸ Ennek megfelelően az államépítés-diskurzusban is találunk olyan témákat és elméleti kereteket, amelyek szinte végtelenszer ismétlődnek a különböző szerzőknél, illetve ezeknek az elméleti formáknak apróbb vagy jelentősebb változásaival, az azokon belüli hangsúlyeltolódásokkal is szinte folyamatosan szembesülhetünk. Nem könnyű tehát általános

⁷ *More and more antropologists are recruited to serve military operations.* Antropologi.info blog, <http://www.antropologi.info/blog/anthropology/anthropology.php?p=2621&more=1&c=1&tb=1&pb=1>, internetről letöltve 2007. november 29.

⁸ Foucault, Michel: *A diskurzus rendje.* Uő: *A fantasztikus könyvtár.* Pallas Stúdió, 1998. pp. 50-75.

megállapításokat tenni a diskurzus természetéről: ezeknek a háttérben nyugvó, a diskurzus résztvevői által többé-kevésbé általánosan elfogadott elemekre kell irányulnia.

Mik tehát az államépítés-diskurzus meghatározó elemei? A diskurzus előfeltevérendszerét annak két oldaláról mutatom be: először a diskurzusban az államépítés normatív céljával kapcsolatban kiformalódott gondolatokat ismertetem, majd azokat a leíró, analitikai kereteket és fogalmi elhatárolásokat, amelyekre az államépítés-irodalom javarésze építkezik. Az államépítés irodalma elválaszthatatlan három másik fogalom körül létrejött diskurzustól, amelyeket „fejlődés-diskurzus”, „államkudarc-diskurzus” és „jó kormányzás-diskurzus” nevekkel illetem.⁹ Bár a kormányzási rendszerek kívülről történő átültetése egyáltalán nem volt szokatlan esemény a múltban sem,¹⁰ az államépítés akadémiai diskurzusa csak az 1990-es évek speciális történeti kontextusában jött létre.¹¹

Az államépítés minden esetben komplex gyakorlati tevékenység, a körülötte létrejött elméleti diskurzusnak így részben az államépítés szükségességére kell rámutatnia. A *normatív* szempontok látszólagos sokfélesége mögött nagyon hasonló magyarázatok (narratívák) húzódnak meg; a legjobb összefoglaló név, amit adhatnánk nekik, talán az „instabilitás-érv” lenne. Ez röviden úgy foglалható össze, hogy a nemzetközi közösség nem fogadhatja el, hogy a Föld területének bizonyos pontjain legyengüljön vagy összeomoljon a kormányzás átfogó rendszere, mivel ezek a területek így instabillá válnak. Az instabilitás káros volta mögött humanitárius, biztonsági és a fejlődéssel kapcsolatos (néha gazdasági) érvek állnak. Az egyes szerzők és intézményi dokumentumok normatív érvei között csupán hangsúlybeli különbségeket találunk az e faktoroknak tulajdonított fontosság tekintetében (általánosságban ma már megállapítható, hogy a 2001. szeptember 11-i események nyomán az államépítés biztonsági dimenziójának fontossága került előtérbe).¹²

A kormányzás kielégítő színvonalához elsősorban megfelelően működő intézményekre van szükség; ennek fókuszában pedig természetesen a területi nemzetállam áll: hiányában a társadalom többi intézménye is összeomlik, és eluralkodik a káosz – noha bizonyos

⁹ Az államkudarc-diskurzus összefoglalásához lásd: Marton Péter: *A liberális vs. a libertárius Leviathán, avagy Predator vs. Alien az államkudarc kritikai elméletében*. in: Marton Péter (szerk.): *Államok és államkudarcok a globalizálódó világban*. TLI KTK e-book, 2006. pp. 12-41. Az államépítés-diskurzus tömör összefoglalója pl. Andersen, Louise: *International Engagement in Failed States*. DIIS working paper 2005/20; magyar nyelvű hozzászólás a közelmúltból pl. Rada Péter: A nem működő államok újjáépítésének dimenziói. *Külgügyi Szemle*, Vol. 5, No. 3-4 (2006), pp. 234-236.

¹⁰ Badie, Bertrand: *The Imported State: The Westernization of Political Order*. Stanford University Press 2000, Owen, John M.: The Foreign Impostion of Domestic Institutions. *International Organization*, Vol. 56. (2002), pp. 375-409.

¹¹ Andersen: i. m.

¹² Marton Péter: *Az egykori harmadik világ megsegítése, avagy találkozások a „problémásított” világ kapuiiban*. in: Rada Péter: *Új világrend? Nemzetközi kapcsolatok a hidegháború utáni világban*. CKKE-IKKE, 2007. pp. 182-184.

területeken az államot kiegészíthetik a civil társadalom erői, szervezetei. Így jutunk el az államépítés feladatáig, amely kontextustól függően kaphat egyéb neveket is (például a kapacitásépítés, kapacitásfejlesztés, vagy a korábban említett intézmény-, béke- és újjáépítés). Ennek a keretében a nemzetközi közösség ágensei – a konkrét helyzettől függ, hogy melyek – különféle, a tanácsadástól és a hivatalnokok képzésében nyújtott segítségtől a gyámság (*trusteeship*) újonnan népszerűvé vált intézményén¹³ keresztül a katonai megszállásig terjedő módszerek segítségével helyreállítják az állami funkciókat; a folyamat vége pedig a működő demokrácia magaslataira vezet.¹⁴

Az elsődlegesen az államkudarcokkal és a „jó kormányzással”¹⁵ foglalkozó irodalom erőteljes átfedést mutat ezzel a diskurzussal: valójában egymást egészítik ki, és a *mainstream*-jük alapvető elemzési eszköztára is közös. A kapcsolat igen egyszerű: amennyiben egy állam nem képes a „jó kormányzás” elveit érvényesíteni területén, akkor az államkudarcok lefelé vezető spirálja fog elindulni. Ezt megelőzendő, illetve válságos helyzetben, pusztító háborúk után kerül előtérbe az államépítés feladata. Mindennek háttérében a fejlődés diskurzusának jelentőségére utalhatunk, amely hosszú távú célt ad a békeépítésnek, hiszen, miután létrejöttek az állam fenntartható keretei, a gazdasági és politikai fejlődés lesz az az erő, amely kiviszi majd ezeket a területeket a válságból.

Az államépítéssel foglalkozó irodalom legnagyobb része azonban az államépítést körülvevő szituáció leírásával, és a hatékony kormányzáshoz szükséges intézmények létrehozásának lehetséges technikáival foglalkozik. Bár a megvalósuló államépítés szinterei egészen különbözőek – beszélhetünk országokról Koszovótól Afganisztánig, Kambodzsától Bosznia-Hercegovináig vagy Iraktól Haitiig terjedően –, alapvető koncepcionális különbségeket nem találunk, inkább ugyanazt az elképzelést adaptálják a helyi jellegzetességekhez. A szereplők sematikus elhelyezése központi jelentőségű ebben a deskriptív koncepcióban, hiszen az intézményeket is a nekik tulajdonított funkció miatt kell létrehozni, akárcsak a negatív besorolást nyert szereplőknél is az általuk betöltött kártékony funkció az, amely miatt vissza kell szorítani őket. Tehát az államépítés – amely szélesebb értelemben magába foglalja az egész

Duffield, Mark et al.: *Peacebuilding and Failed States. Some Theoretical Notes*. Ces No. 256, 2006.; <http://www.ces.uc.pt/publicacoes/oficina/256/256.pdf>, internetről letöltve: 2007 november 23.

¹³ Krasner, Stephen D.: *Governance Failures and Alternatives to Sovereignty*. Stanford University Press, 2004.

¹⁴ Ebben a kérdésben természetesen nincs egyetértés a nemzetközi kapcsolatok hagyományos törésvonalára, a liberális- realista vita mentén. Ld. pl. Etzioni, Amitai: Reconstruction: An Agenda. *Journal of Intervention and Statebuilding*, Vol. 1. No. 1. (2007) pp. 27-45.

¹⁵ *Development and Governance*. World Bank, 1999.

[\[wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/1999/09/17/000178830_98101911081228/Rendered/\]\(http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/1999/09/17/000178830_98101911081228/Rendered/\)](http://www-</p>
</div>
<div data-bbox=)

társadalom bizonyos mértékű átalakítását – egy olyan, megvalósítani kívánt elképzelésből indul ki, amelyben minden szereplő előre betöltött, rögzített funkciót hordoz. Valójában ez a leírás az, amelyben a szerzők egy „jól működő” társadalom lehetséges kereteit látják, és ezért ezt tartják megvalósítandónak.¹⁶

A szereplők beosztásának e sémája látszólag problémamentesen épül az állam, a civil társadalom, a piac – mint a társadalomtól elkülönülő, bizonyos hozzárendelt funkciókat betöltő szférák nyugaton szokásosnak mondható, bár vitatott – elhatárolására.¹⁷ Ezen belül az állam a javak absztrakt szolgáltatójaként, és a politikák szuverén kialakítójaként, megvalósítójaként jelenik meg. Az államnak három fő funkciója van, amelyeket általában a biztonság, a jólét és a képviselet címszavaival ragadnak meg;¹⁸ az állam ezeken az egymást erősítő funkciókon keresztül szolgáltató keretet a másik két társadalmi szféra számára, biztosítva a társadalom zavartalan működését. A biztonság megteremtése, és ezzel összefüggésben a jog uralmának érvényesítése ezek közül a legfontosabb feladatok; a jóléti funkciók biztosítása jelenti az infrastruktúra fenntartását és a humán erőforrásokba való befektetést, valamint a szociális kiadásokat; míg a képviselet, vagyis a reprezentáció politikai javakat szolgáltató: lehetőség szerint becsatornázza a társadalom igényeit az államgépezetbe. Ezeket a funkciókat alátámasztja a weberi államfelfogás többé-kevésbé kritikátlan átvétele, amely szerint az állam egy adott területen élő népesség felett a legitim erőszak monopóliumával rendelkezik, és politikamentes, racionális bürokrácia segítségével valósítja meg a politikumban meghatározódott döntéseket.

Az államépítésnek így elsősorban az intézmények helyes menedzsmentjével kapcsolatos, technikai kérdésekkel kell foglalkoznia. A folyamatnak alkalmazkodnia kell az újjáépítendő országok speciális helyzetéből adódó feladatokhoz, például egy polgárháború után olyan programokat kell indítania, amelyek elősegítik a korábban harcoló katonák visszailleszkedését a társadalomba (ezeket nevezik *disarmament*, *demobilisation*, *reintegration* [DDR] programoknak), és amelyek különféle technikákkal megakadályozzák a konfliktusok újbóli létrejöttét.¹⁹ Továbbá fel kell lépnie a korrupció és a szabályozás útján történő,

PDF/multi_page.pdf, internetről letöltve: 2007. április 10.; Ziai, Aram: Governance und Governmentalität. *Nord-Süd Aktuell*, Vol. 13, No. 3 (2003), pp. 411-422.

¹⁶ Rondinelli, Dennis A. - Montgomery, John D.: Regime Change and Nation Building: Can Donors Restore Governance in Post-Conflict States? *Public Administration and Development*, Vol. 25. No. 1. (2005), pp. 15-23.

¹⁷ Lásd pl.: Brinkerhoff, Derick W.: Rebuilding Governance in Failed States and Post-Conflict Societies: Core Concepts and Cross-Cutting Themes. *Public Administration and Development*, Vol. 25. No. 1. (2005), pp. 3-14.

¹⁸ Schwartz, Rolf: Post-Conflict Peacebuilding: The Challenges of Security, Welfare and Representation. *Security Dialogue*, Vol. 36, No. 4. (2005), pp. 429-446.

¹⁹ Lásd pl. a következő kézikönyvet: Mehler, Andreas - Ribaux, Claude: *Crisis Prevention and Conflict Management in Technical Cooperation*. Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit, 2000.

járadékszerzés jellegű visszaélések (*rent-seeking*) ellen, általánosságban pedig, az intézmények nyugati minta alapján meghatározott normalitását kell megteremtenie. Ez bizonyos esetekben együtt jár – a jó kormányzás és a normalitás nevében – egyes destruktívnak tekintett szereplők semlegesítésével, kiiktatásával.

A nemzetközi közösség államépítési erőfeszítéseinek legitimitását ugyancsak a „jó kormányzás” elvei adják meg, az újjáépített állam helyi szintű elszámoltathatóságának hangsúlyozásán keresztül;²⁰ ebben a sémában ugyanis, úgy tűnik, összeegyeztethető a demokratikus legitimitáció és a hatékonyság a kormányzás decentralizálása által. A súlypont azonban továbbra is a kormányzás hatékonyságán, és az ezt alátámasztó elvek együttesén van, amelyek természetesen az „újjáépített” területen kívül határozódnak meg: a lokális népesség igényei csak ezen a kereten belül csatornázódhatnak be a döntéshozatalba. A legtöbb vita azonban ennek a funkciónak az államépítés időrendjébe való beillesztését érinti.

Összefoglalóan tehát az államépítés normatív projektje egy olyan államelképzelésen alapul, amely az állami intézményrendszerhez mint egységes, homogén cselekvőhöz és bizonyos javak absztrakt szolgáltatójához viszonyul. Ez az az elérendő cél, amely felé az államépítésnek haladnia kell egy társadalmi vita során formálódó menetrend által kijelölt úton. A projekt sikere elsősorban a kormányzás „jó” formájáért tett erőfeszítések sikerességén, tehát az állam kapacitásának erősödésén, és a többi szereplővel ápolt viszony minőségén múlik (azaz, mennyire tud a nyugati szemmel „politikailag korrekt” civiltársadalommal és a „jól” működő piaccal harmonizálni, és mennyire tudja a „premodern” és „destruktív” szereplőket visszaszorítani). Lássuk tehát, hogyan egyeztethető ez össze azzal az elképzeléssel, amit közelmúltbeli antropológiai kutatások alakítottak ki az államról, és posztkoloniális területek további szereplőiről.

Deskriptív kiigazítások

Az előbbieken felvázolt előfeltevés-rendszer antropológiai perspektívából nézve alapjaiban meginog, és sokkal bonyolultabb folyamatok, kapcsolatok bukkannak elő. Ez nem is meglepő, hiszen az antropológusok általában közismert módon idegenkednek a sematikus fogalmi rendszerektől, és ezek helyett inkább a testközlelől végzett kutatások tapasztalataiból kiindulva tesznek óvatosabb állításokat. Tanulmányomnak ebben a részében a fentebb

²⁰ Yannis, Alexandros: State Collapse and its Implications for Peace-Building and Reconstruction. *Development and Change*, Vol. 33. No. 5. (2002), pp. 817-835. Ezzel szemben: Cooper, Robert: *The Post-Modern State*. in: *Re-Ordering The World*. The Foreign Policy Centre, 2002. pp. 11-20.

leegyszerűsítve bemutatott analitikai eszközök, elsősorban a szereplők felosztására szolgáló séma antropológiai kritikáját kísérlem meg felállítani. Először a központi helyet betöltő állammal foglalkozom részletesebben, majd az államon kívüli szereplőket, így a civil társadalmat és az „egyéb”, „szubnacionális”-nak jelölt aktorokat próbálom elhelyezni, problematizálni; végül összefoglalásként az államok létrejötte és ideálja kapcsán a történeti perspektíva fontosságára mutatok rá.

A mesebeli állam leleplezése

Az állammal az antropológia sokáig nem tudott mit kezdeni, sőt, egészen a nyolcvanas évekig egyáltalán nem is tartották kutatásra érdemes témának.²¹ Ennek oka egyfelől az antropológia gyarmati öröksége volt: viszonylag sokáig csak az egzotikus, „állam nélküli”, radikálisan másnak tartott társadalmakat tanulmányozták, a „modern” társadalmak politikai gyakorlatai csak lassan kerültek be a lehetséges kutatási területek közé.²² Másrészt pedig módszertani okok álltak az érdektelenség mögött: úgy tűnt, antropológiai módszerekkel nem lehet az állam absztrakt eszméjét értelmezni, alátámasztani; érdekes módon ez az akadály később az antropológiai látásmód egyik előnyének bizonyult.

Jól illusztrálja a problémát Radcliffe-Brown érvelése. Szerinte az állam mint különálló entitás egyáltalán nem is létezik, és ezért nem is érdemes kutatni. Az államot szerinte az uralkodó társadalomtudományi diskurzusok „úgy mutatják be, mint egy entitást, amely a társadalmat alkotó emberek fölött helyezkedik el, mint ami rendelkezik a szuverenitásnak nevezett tulajdonsággal, és amelyről néha úgy beszélnek, mint aminek saját akarata van és (...) parancsokat osztogat. Az Állam ebben az értelemben nem létezik a jelenségek világában; a filozófusok fikciója csupán. Ami létezik, az egy szervezet, tehát egyének egy bonyolult, összefüggő viszonyok által kijelölt hálózata. Olyan dolog, hogy állami hatalom, nem létezik.”²³ Ebben a megközelítésben tehát azok a gyakorlatok, működésmódok és technikák, amelyeket más elméleti háttérrel gyakran egy egységes állami szereplőnek tulajdonítanak, nem köthetők össze egyetlen racionalitás és szubjektivitás által, és ezért aztán az állam nem is „emelkedik ki” a társadalomból, hanem része annak. Egészen az utóbbi két évtizedig csak az antropológiai kutatások perifériájáig jutott el az állam problémája.

²¹ Krohn-Hansen, Christian - Nustad, Knut G.: *Introduction*. in: Krohn-Hansen, Christian - Nustad, Knut G. (szerk.): *State Formation: Anthropological Perspectives*. Pluto Press, 2005. pp. 3-26.

²² A. Gergely András: *Politikai antropológia: Interdiszciplináris megközelítések*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont, 1996.

Első lépésben el is fogadhatjuk Radcliffe-Brown belátásait, gyakorlati szinten az antropológus számára valóban megfoghatatlan az állam. Mint absztrakt, sőt transzcendens ideál alapján felfogott cselekvőt, nem tudják megfigyelés alanyává tenni, ám ennek nem kell feltétlenül azt jelentenie, hogy fel kell hagyni az állam kutatásával. Ehelyett, ami az „állam helyén” található konkrét viszonyok leírását illeti, különálló, nem érintkező gyakorlatok együttese válik azonosíthatóvá, például helyi bürokraták tevékenysége és hatalmuk formája, az „állami” szervezeteken belüli, vagy azok közötti, egymással szembeni hatalmi viszonyok és ezek kapcsolódási pontjai a helyi népeiségekkel, a kormányzati szervezetek konkrét technikái, ezek elvárt és nem várt hatásai, és így tovább. Ez a módszertani kiindulópont – tehát hogy az „államot” nem egy róla alkotott elméleti elképzelés szerint (mint amilyen például a weberi, amely a társadalomtudományok nagy részében érvényesül), hanem a valóságban, etnográfiai módszerrel megfigyelhető működése alapján konceptualizálják – az egyik legnagyobb erőssége az antropológiai látásmódnak.

A nyolcvanas évek óta beindult, erősen foucault-i hatásokra épülő, ám azokat alapos etnográfikkal alátámasztó vagy felülbíráló antropológiai államkutatás több, összefüggő módszertani következménnyel egészítette ki a fenti kiindulópontot – ezeket három pontban foglalom össze: az első a hatalom széles, kiterjedtebb felfogása, a második a kormányzás technikáinak aprólékosabb vizsgálata, a harmadik pedig az államot megteremtő reprezentáció diskurzusának, tehát az állameffektus fogalmának feltérképezése.

A hatalom kiterjedtebb, a politikai antropológia által szinte egységesen átvett Foucault-féle felfogása a hatalom mindenütt-jelenlétére épül.²⁴ Eszerint nincs olyan társadalmi viszony, amelyben ne jelenne meg valamilyen természetű hatalmi viszony, hierarchia vagy erőter; ezek a relációk bonyolult hálózatokat hoznak létre, és többféle működésmód keretében hatnak vissza eredeti kontextusukra, az egész társadalmat átítatva. A szuverenitáson alapuló hatalomgyakorlással szemben a modern társadalomban a hatalom bonyolultabb technológiái jöttek létre, például a tudásrendszerek diskurzusai, az önfegyelmzés különböző technikái. Ez elmozdulást mutat a hatalom „hagyományos”, negatív felfogásától, amely például a nemzetközi kapcsolatok realista elméletére – vagy épp a marxizmusra és sok más elméletre – jellemző: a hatalom nem „birtokolható” (például nem egy ország hadosztályainak mennyisége jelzi a hatalmát), és nem csak akadályozni vagy elnyomni tud. A hatalom ilyen produktív felfogásából következik, hogy az intézmények és az azok működését alakító diskurzusok sem

²⁴ Radcliffe-Brown, A. R.: *Preface*. in: Evens-Pritchard et. al (szerk.): *African Political Systems*. Oxford University Press, 1955. p. xxiii.

hatalommentes térben születnek, azok megértéséhez fel kell fejteni a hatalom jellemző működés módjait. Ebben a megközelítésben nincs helye egy olyan államfogalomnak, amely egy definíciós kérdésre szűkítené az államot, és egy arra válaszul felállított séma alapján tulajdonítana funkciókat neki. Az tehát, hogy az államot valóságosnak és azon belül is bizonyos tulajdonságokkal rendelkezőnek gondoljuk el, valamilyen módon ezeknek a hatalmi viszonyoknak az eredménye.²⁵

Egyik ilyen formája, működés módja a hatalomnak a „kormányozhatóság” (*gouvernementalité*);²⁶ ez a fogalom arra a bonyolult kapcsolatra utal, amely a kormányzás alapjául szolgáló mentalitás és az ez által lehetővé tett kormányzás között áll fenn. A kormányzásnak a „modern” társadalmakban kialakult fogalma ugyanis jelentős részben önmagukat szabályozó alanyok vezetését jelenti, tehát a „vezetések vezetését”, vagy az „igazgatások igazgatását”; ez pedig egy olyan, közös racionalitáson alapul, amely a társadalom tagjainak jólétével, a „dolgok helyes elrendezésével” foglalkozik. A kormányzást tehát elsősorban nem valamiféle központi bürokratikus kapacitás végzi, és nem is egy absztrakt állami szolgáltató-cselekvő, hanem a kormányzás racionalitását, normalizáló és fegyelmező hatalmát elfogadó alanyok, és különböző, nem feltétlenül, bár részben „állami” rezsimek, amelyek a hatalom kormányzó működését közvetítik. A kormányzás és a hatalom ezen elképzelése két fő dologra hívja fel a figyelmünket az államépítés elméletének kontextusában: egyrészt, hogy hatalommentes, csak hatékonysági, technikai kérdésekre koncentrálnak a bürokratikus kapacitás nem létezhet. Mivel a hatalmi viszonyok mindenhová beférkőznek, ezért jó eséllyel kimutathatóvá válnak az etnográfiai módszerek segítségével. Másrészt a kormányzás „modern” társadalmakban megvalósult rendszere – amelyek történetének vizsgálatából Foucault a következtetéseit levonta – nem működhet az azt működtető, a kormányzás racionalitását osztó népeiség nélkül.

Ugyanakkor a kormányozhatóság hatékony működése szükségessé teszi egy elképzelt központ létrejöttét, hogy a hatalom láthatóvá és elgondolhatóvá váljon: a „leviatán” gondolata szükséges ahhoz, hogy a kormányzás fenntartható, legitimálható legyen.²⁷ Így, egy érdekes csavarral, visszatértünk az állam alapvető problémájához: az állam ugyanis ezek szerint mégis

²⁴ Foucault, Michel: *A hatalom mikrofizikája*. in: Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, 1999, pp. 307-330.

²⁵ Abélés, Marc: *Az állam antropológiája*. Századvég Kiadó, 2007. Mitchell, Timothy: The Limits of The State: Beyond Statist Approaches and Their Critics. *The American Political Science Review*, Vol. 85. No. 1. (1991), pp. 77-96.

²⁶ Foucault, Michel: *A kormányozhatóság*. in: Foucault: *A fantasztikus könyvtár*. Pallas-Attraktor, 1998. pp. 106-123. A magyar diskurzusban elterjedt „kormányozhatóság” kifejezés sajnos Foucault szójátékának (*gouvernementalité*) csak az egyik jelentését írja le: a másik jelentése „kormányzó mentalitás”.

²⁷ Abrams, Philipp: Notes on the Difficulty of Studying the State. *Journal of Historical Sociology*, Vol. 1. No. 1 (1988), pp. 58-89.

létezik, nem csupán mint nehezen összeköthető gyakorlatok együttese, hanem mint valóságossá tett fikció is,²⁸ amely globális mértékben, megkerülhetetlen jelenléttel bír minden létező közösség életében.

Ezek az elméleti kiindulópontok segítenek összehozni az antropológia aprólékos, az állam „átfogó” kutatására látszólag alkalmatlan módszertani apparátusát az állam ideájának, és annak számtalan valóságos megtestesülésének kutatásával. Az állam elképzelését vagy mitológiáját leleplező kutatások nem egy öncélú, idealista programot tükröznek: tétjük, hogy a különböző szinteken fellépő szereplők hogyan játsszák el az állami szerepeket, élnek az állam nyelvvel és különböző technikáival, és hogy adott esetben hogyan állnak ellen nekik – ezek a technikák és gyakorlatok pedig nagyon is valóságos jelentőséggel bírnak.²⁹

Az állam tehát az antropológiai koncepcióban valóságos, koherens struktúráként nem létezik, de az állam elképzelése, és az állami tekintélyre való hivatkozás miatt mégis kikerülhetetlen marad. Az államnak tulajdonított elképzelt teret kitöltő kormányzó-fegyelmező technológiák nem egységesek, és nem határolhatók el egyértelműen a szélesebb értelemben vett társadalomtól: hatalmi viszonyok törlik meg őket belülről, és a „társadalom erői” behatolhatnak rajtuk keresztül. Az állam–társadalom fogalmi dichotómia konstruált voltának is reflektálnak kell lennie – ennek ellentétére példa Joel Migdal munkája,³⁰ amelyben a „harmadik világ” erős társadalmait teszi felelőssé azok gyenge államaiért: Migdal itt foglya marad az állam szűk definíciójának, társadalomtól elhatárolt fogalmi elképzelésének. A posztkoloniális területeken – ahol az államépítési projektek nagy része zajlik – különösen bonyolult a kormányzás technikáinak felépítése, története, és ezeknek az állam mítoszához való viszonya. Itt ugyanis az állam teljesen más történeti kontextusban jött létre, és így a kormányozhatóság technikái – amellet, hogy a „nyugati” viszonyokkal ellentétben igencsak alulkutatottak – nagyobb változatosságot, és inkoherenciát mutatnak,³¹ emiatt tehát az állam mítoszával nyíltan szembehelyezkedő intézmények és szereplők működésének eredményeképpen maga az állameffektus is gyengébb, illetve más formát ölt.

Amorf szervezetek és gyakorlatok olyan központosítatlan halmaza, amilyenek az „állam” az antropológiai kutatásokban mutatkozik, nehezen ad ki egy homogén, egységes akarattal bíró, döntéseket hozó, politikákat megvalósító és javakat szolgáltató cselekvőt – az

²⁸ Abrams: i. m.; Mitchell: i. m.; Hansen, Thomas Blom - Stepputat, Finn: *States of Imagination: Ethnographic Explorations of the Postcolonial State*. Duke University Press, 2001. Yang, Shu-Yuan: *Imagining the State: an ethnographic study*. *Ethnography*, Vol. 6. No. 4. (2005), pp. 487-516.

²⁹ Bratsis, Peter: *Everyday Life and the State*. Paradigm Publishers, 2006.

³⁰ Joel S. Migdal: *Strong Societies and Weak States – State-Society Relations and State Capabilities in the Third World*. Princeton University Press, 1988, Princeton / New Jersey.

³¹ Christian Krohn-Hansen - Knut G. Nustad: i. m.

államépítés diskurzusa azonban éppen ilyenek feltételezi az újjáépítendő államot. Az állam-effektus, és így az elképzelt állam társadalmi beágyazottságának figyelmen kívül hagyása, vagyis az állam adottnak kezelése, fetiszizálása,³² komoly hiányossága az államépítést alátámasztó elméleteknek.

Az államiság technikái a posztkoloniális területeken

Az állam elgondolására szükség van, hogy azok a heterogén hatalmi technikák, amelyeket az állam látszólag egységbe forraszt, működni tudjanak – ez az állameffektus adja a lényegét a nyugati állam működésének. Az állami lét különféle nyelvek, rituálék és technikák segítségével valósul meg. Timothy Mitchell például úttörő cikkében úgy érvel, hogy az államot „nem mint valóságos struktúrát, hanem mint az ennek a struktúrának a látszatát megteremtő gyakorlatok erőteljes metafizikai effektusát kell vizsgálni”.³³ Ezek a gyakorlatok a tér és az idő megszervezésével, a funkciók specifikálásával, a népesség megfigyelésével és adminisztrálásával kapcsolatosak; ilyen például a határok igazgatása, amely – bizonyos meghatározható, mindennapi módokon keresztül, például szögesdrótkerítések felállításával és felügyeletével, útlevelek és vízumok kiadásával, bevándorlási törvények létrehozatalával – segít területi kiterjedést és látszólagos koherenciát adni az államnak. Ezek a technikák, melyek az állameffektust létrehozzák, nem univerzálisak, ezért minden lokális működést csak annak a területnek a specifikus kutatásával fejthetünk fel.

Thomas Blom Hansen és Finn Stepputat a „kormányzás praktikus nyelvein” és az „autoritás szimbolikus nyelvein” keresztül ragadják meg a kormányzás és az állameffektus lényegi elemeit.³⁴ Ezek a kódok nem kötődnek feltétlenül az államhoz, hiszen más szereplők nyelve meg is erősítheti azt. A kormányzás praktikus elemei közé az erőszakot (pl. rendőrség), a tudás termelését (pl. statisztikák vezetése, egyetemek és tankönyvkiadók ellenőrzése) és a gazdaságot kontrolláló hatalmi technikák tartoznak; míg az állam mítoszát folyamatosan fenntartó és megerősítő szimbolikus nyelvek a jogi diskurzust (köztük a nemzetközi jogot), az

³² Érdeemes e ponton Foucault szavait hosszabban idézni: „Az Állam kérdésének e túlértékelésével, azt hiszem, két formában találkozunk. Közvetlen, indulati és tragikus formában: ez a velünk szemben álló hideg szörny lírája; más módon is túlértékelhetik az állam problémáját – mégpedig paradox formában, mert ez látszólag redukálás –, mégpedig olyan elemzéssel, amely az Államot bizonyos számú funkcióra redukálja (...). De az Állam sem ma, sem pedig bármikor története során, soha nem rendelkezett ezzel az egységgel, egyediséggel, szigorú funkcionalitással, vagy azt mondhatnánk, e fontossággal; az Állam végső soron talán csak afféle elegyített valóság, misztifikált absztrakció, amelynek fontossága sokkalta csekélyebb, mintsem hinnénk (...); talán nem is annyira a társadalom államosítása fontos, hanem az, amit a következőképpen neveznék: az Állam 'átítatása kormányzással'”. Foucault: *A fantasztikus könyvtár*. p. 122.

³³ Mitchell: i. m. p. 94.

állam anyagi megjelenését szolgáló jelzéseket és rituálékat (pl. épületeket, ünnepeket), és a nemzeti területet, valamint történelmet kijelölő gyakorlatokat takarja. Ez a felosztás rendkívül hasznosnak tűnik, hiszen a „szuverenitás” és a „legitimitás” túl egyszerű és monolitikus fogalmai helyett azokra a mindennapi, gyakorlati mechanizmusokra mutat rá, amelyek ezeket működtetik. Emellett megállapítható, hogy az állam csak akkor válik elgondolhatóvá, ha e két nyelv és a hozzájuk kapcsolódó gyakorlatok (tehát a kormányzás és a szimbólumok) valamilyen módon együttesen, egymás mellett léteznek, működnek. Az államkudarcc-diskurzus egyik lényegi mozzanatára, tehát az intézményi és a funkcionális államkudarcok közötti megkülönböztetésre így új irányból vetül fény.³⁵

A posztkoloniális területeken érvényesülő, különösnek ható kormányzási és szimbolikus gyakorlatok és nyelvek megértéséhez minden szituációban fel kell fejteni ezeket a bonyolult kapcsolatokat, mivel egészen más történelmi kontextusban jöttek létre, így az általánosításoknak nagyon kevés tere van. Megkockáztatható, hogy a következő három tényező nagyon erős szerepet játszott a posztkoloniális kormányzás és állam mai kontextusának kialakulásában: a gyarmati kormányzás öröksége (tehát a kormányzás gyakorlati technikáinak mechanikus exportja, amely a társadalomba jellemzően beágyazatlan maradt),³⁶ az ezekkel szembeni ellenállásban és alkalmazkodásban kialakult lokális intézmények (amelyek részben a gyarmatosítás előtti intézményekre épültek), és az államnak a dekolonizáció nyomán a kormányzást néhol folytató, néhol átvevő nemzeti elitek által „normálisnak” tekintett víziója, amelyhez, annak vonzó volta miatt, igazítani akarták a függetlenedett országokat.³⁷

Vannak általánosabb regionális különbségek: például Latin Amerika államaira jellemzőbb, hogy az európai és észak-amerikai nemzetállamokkal párhuzamosan, ám egyenlőtlen kölcsönhatásban fejlődtek ki,³⁸ míg az afrikai államok története folyamán inkább az „utópista” szimbolikus reprezentációk alkották az államot, mintsem a kormányzás valóságos intézményei. Jó példa az állameffektus afrikai gyengeségére Achille Mbembe leírása egy kameruni kivégzésről.³⁹ Egy nyilvános kivégzés kapcsán mutatja be az állami intézmények erőteljes törekvését az állami látvány és reprezentáció megerősítésére, amely azonban inkább viccelődést vált ki a kivégzést megtekintőkből. Ez az eset kivételesen erősen mutat rá a

³⁴ Hansen – Stepputat: i. m.

³⁵ Milliken, Jennifer - Krause, Keith: State Failure, State Collapse, and State Reconstruction: Concepts, Lessons and Strategies. *Development and Change*, Vol. 33. No. 5. (2002), pp. 753-774.

³⁶ Pels, Peter: The Anthropology of Colonialism: Culture, History, and the Emergence of Western Governmentality. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 26. (1997), pp. 163-183. Scott, David: Colonial Governmentality. *Social Text*, Vol. 43. (1995), pp. 191-220.

³⁷ Young, Robert C.: *Postcolonialism: An Historical Introduction*. Blackwell, 2001, pp. 57-63.

³⁸ Taussig, Michael: *The magic of the state*. Routledge, 1997.

³⁹ Mbembe, Achille: Provisional Notes on the Postcolony. *Africa*, Vol. 62. No. 1 (1992), pp. 3-37.

posztkoloniális állam abszurd ürességére. Akhil Gupta vizsgálódásai az indiai vidéki korrupcióról hasonló következtetésekhez vezettek: azok a mindennapi gyakorlatok, amelyek az állami reprezentációt megteremtik, sokkal elmosódottabb határokat teremtettek az „állam” és a „társadalom” között, mintsem hogy azt ezekkel a fogalmakkal leírni lehetne; ezért az állam elképzelésének viszonylagos gyengesége jön létre, és így nehéz az államot a társadalomtól megkülönböztetni.⁴⁰

Úgy tűnik tehát, az állam helyét (nem minden esetben igazán hatékonyan) alkotó kormányzó és szimbolikus gyakorlatok gyakran, bár változó mértékben, „üresnek” tűnő államot eredményeznek. Ezért egy sor olyan mechanizmus egész egyszerűen nem létezik a posztkoloniális területek államrendszereiben, amelyeket mi adottnak veszünk. Ezeknek a mechanizmusoknak a létrehozatalához nem elegendő a kormányzati kapacitás fejlesztése és új intézmények létrehozása. A rendet valójában az állam eszméje által nem ellenőrzött, másmilyen természetű intézmények tartják fenn; a kontextustól függ, hogy a „központi” apparátus milyen viszonyban van ezekkel az intézményekkel, így a kormányzati apparátus erősítése sokféle nem várt hatással járhat.

Az ellentmondásos és exkluzív civiltársadalom

Az államhoz hasonlóan a civil társadalom elképzelésének is egy meghatározott formája érvényesül az államépítés diskurzusának mainstreamjében. Eszerint a civil társadalom egyik oldalról közvetítő szféra az „állam” és a „társadalom” között, és rajta keresztül pluralizálódik a politikum egésze;⁴¹ a másik oldalról viszont zéróösszegű játszma folyik a civil társadalom és az állam között a legitimitációért.⁴² Hogy egészen pontosan mi tartozik bele a posztkolonialitás civil társadalmába, nyitott kérdés marad – a választ a civil társadalom nevében beszélő NGO-k adhatják meg. Ebből a képből ezúttal két problematikus elemet emelek ki: az első a civil társadalom eurocentrikus sémájának általánosíthatóságával, a másik pedig a civil társadalom térbeli reprezentációjával, és a neki tulajdonított pozitív és reprezentatív („politikailag korrekt”, és „alulról jövő”) szereppel kapcsolatos.⁴³

⁴⁰ Gupta, Akhil: *Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, The Culture of Politics, and the Imagined State. American Ethnologist*, Vol. 22. No. 2. (1995), pp. 375-402.

⁴¹ Chazan, Naomi et al.: *Politics and Society in Contemporary Africa*. Lynne Rienner Publishers, 1999.

⁴² Rosenau, James: *Toward an Ontology for Global Governance*. in: Martin Hewson (szerk.): *Approaches to Global Governance Theory*. State University of New York Press, 1999. pp. 30-44.

⁴³ E témával részletesebben foglalkoztam szakdolgozatomban: Kasnyik Márton: *Egy alternatív feltámasztás esélyei: normatív vízió az államkudarckok és a nemzetközi fejlesztési együttműködés metszéspontjáról*. Budapesti Corvinus Egyetem, 2007.

Ahogy James Ferguson provokatívan felhívja rá a figyelmet: az 1960-as, 1970-es évek uralkodó elméleti kerete Afrikában a nemzetépítés volt, és minden pozitív kezdeményezés forrásának a fejlesztő államot tekintették; ez az elképzelés azonban, látható eredmények hiányában, később válságba került. Ám a kilencvenes évek elejétől kezdve – nem utolsósorban az állammal szemben bizalmatlan neoliberális fordulat és a kelet-közép-európai fejlemények hatására – ugyanennek az elvárásnak a forrásává tették a civiltársadalmat, illetve a vele egyenlővé tett NGO-kat, amelyek így jelentős fejlesztési donori pénzek címzettjévé váltak.⁴⁴ A civil társadalom e sajátos fogalma azonban a nyugati politikai filozófiában alakult ki, többek között a skót felvilágosodás és Hegel közvetítésével; és valójában a nyugati, önszerveződő, tagsági alapú lokális szervezeteket jelöli.⁴⁵ A civil társadalom eurocentrikus elképzelése bonyolulttá teszi, hogy megítéljük, egészen pontosan mit is kellene ennek jelentenie a nem nyugati viszonyok között, mivel azok a beágyazódott és sajátosan helyi intézmények, amelyek valóban „alulról” jönnek, általában nem felelnek meg a nemzetközi diskurzus civil társadalmi szervezetekkel kapcsolatos követelményeinek – a nemzetközi NGO-k, vallásos szervezetek stb. annál inkább. Ezért a „civil társadalom” több kontextusban is inkább transznacionális, mint lokális dimenziót ölt, és a helyi, politikailag gyakran inkorrektnek tekintett, és önmaga menedzselésére csak nehezen képes szervezetek javarészét kizárja.⁴⁶

Partha Chatterjee szerint ezért a választóvonal nem az állam és a civil társadalom között húzódik, hanem inkább a civil és politikai társadalom között: a civil társadalom – amelybe szerinte az állam is beletartozik – szabályok szerint, formalizálva és normalizálva működik, míg a politikai társadalom a hagyományos fogalmaink szerint kaotikus, szétagolt, szervezetlen és követhetetlen, ugyanakkor a népesség nagy részét átfogja informális hálózatain keresztül, és ezért sokkal nagyobb súlyt képvisel a mindennapi életben.⁴⁷ És éppen ez az a szféra, amelyet az államépítés diskurzusában legfeljebb akadályként vesznek figyelembe, miközben az érintett népelemek érdekei és értékei leginkább ebben a szűrkezőnában jelennek meg.

⁴⁴ Ferguson, James: *Global Shadows: Africa in the Neoliberal World Order*. Duke University Press, 2006. pp. 89-113.

⁴⁵ Mercer, Claire: NGOs, civil society and democratization: a critical review of the literature. *Progress in Development*, Vol. 2. No. 1. (2002), pp. 5-22.

⁴⁶ Lásd pl. Karlström, Mikael: *Civil Society and Its Presuppositions: Lessons from Uganda*. in: Comaroff, John L. - Comaroff, Jean (szerk.): *Civil Society and the Political Imagination in Africa: Critical Perspectives*. University of Chicago Press, 1999, pp. 104-123. illetve Ferguson, James - Gupta, Akhil: Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality. *American Ethnologist*, Vol. 29. No. 4. (2002), pp. 981-1002.

⁴⁷ Chatterjee, Partha: Beyond the nation? Or within? *Social Text*, Vol. 16. (1998), pp. 57-69.

Szereplők, akiket nem lehet megfelelően elhelyezni

Azok a területek, ahol államépítési erőfeszítésekre „van szükség”, hihetetlen bőségét kínálják az olyan intézményeknek és politikai szereplőknek, amelyeket az államépítés diskurzusa sehova nem tud besorolni. Nem államiak, nem tartoznak sem a piac kiszámítható szereplői közé, sem a „politikailag korrekt” civil társadalomba – ugyanakkor úgy tűnik, mégis fontos politikai szerepet játszanak. Tevékenységükkel, sőt már a pusztán létükkel, hatékonyan forgatják fel a kormányzás és az államépítés uralkodó elméleti kereteit, hiszen olyan anomáliáknak tűnnek e felfogásokon belülről nézve, amelyeket csak nagy nehézségek árán lehet elhelyezni a szereplők sémájában. Az állami hatalmat „magán” vagy családi célokra felhasználó hivatalnokok és a „hadurak” csak két fogalom az olyanok közül, amelyek minden bizonnyal alkalmatlanok az általuk jelölni kívánt szereplők leírására és társadalmi jelentőségük érzékeltetésére. De akkor vajon kik ezek a szereplők, és lehet-e róluk általános megállapításokat tenni? Az a dichotomizáló logika, amely károsnak vagy hasznosnak állítja be őket a „jó kormányzás” keretén belül, sok mindent elfed ezeknek az intézményeknek és szereplőknek a valóságos természetéből.

Ezen intézmények legfőbb jellemzője éppen az általuk megjelenített változatosság. Ez természetesen következik is a reziduális voltukból; az „egyebek” kategória különféle régiók különféle szereplőknek egy széles palettáját jelenti, amelyekre külön-külön is alig léteznek fogalmaink; de ez nem azt jelenti, hogy ne léteznének, és ne működnének. Az egyik legátfogóbb kísérlet ezeknek a se nem „állami”, se nem „civil társadalmi” szerveződéseknek a meghatározására Christian Lund homályintézmények-fogalmához kötődik.⁴⁸ E megközelítés jelentős mértékben az állam-társadalom eddigiekben vázolt antropológiai felfogására épít, és azokat az intézményeket és szereplőket elemzi, amelyek látszólag ide-oda mozognak az állami közhatalom gyakorlása és a magántermészetű hatalom között. Ilyenek például a szenegáli állam helyi szintű „közvetítő emberei”,⁴⁹ vagy a tanzániai menekülttáborban – amely az azt fenntartó transznacionális szereplő (az UNHCR) szándékai szerint politikamentes tér – a menekültek között létrejött, többé-kevésbé informális politikai intézmények.⁵⁰

⁴⁸ Lund, Christian: Twilight Institutions: Public Authority and Local Politics in Africa. *Development and Change*, Vol. 37. No. 4. (2006), pp. 673-704.

⁴⁹ Blundo, Giorgia: Dealing with the Local State: The Informal Privatization of Street-Level Bureaucracies in Senegal. *Development and Change*, Vol. 37. No. 4 (2006), pp. 799-819.

⁵⁰ Turner, Simon: Negotiating Authority between UNHCR and „The People”. *Development and Change*, Vol. 37. No. 4. (2006), pp. 759-778.

Egy másik megközelítés lehet Michael Watts-é, aki a Niger deltájában folytatott terepmunkája során a kormányzás háromféle rezsimjével találkozott.⁵¹ Először is a „főnökség terével”, amelynek keretében karizmatikus egyéniségek mozgósítanak fiatalokat a nyugati olajkitermelő vállalatok zsarolására és egyéb profitábilis tevékenységek végrehajtására a tradicionális autoritás átalakult formáira építve, amelyek ebben az alakzatban már nem hasonlítanak a felségjog által vezérelt, önkényes uralkodásra. Közismert, európai analógia a kormányzás e fajtájára a nápolyi *camorra*; itt is találhatunk hasonló szociális struktúrákat, akárcsak az erőszak konstitutív működés módjait. Másodszor leírja „benszülöttség” terét, amelyben a homogén törzsi identitások megalkotásának igényével lépnek fel különféle törzsi szervezetek; ezek a mozgalmak meglepő nemzetközi hátszelet kaptak az 1990-es évektől kezdődően a benszülöttség szószólóitól, akik növekvő befolyást gyakoroltak több nemzetközi szereplő támogatási gyakorlatára. Ezek a diszkurzív-hatalmi módon kitermelt identitások szükségszerűen instabilak, gyakran változnak; a törzsi szervezetek viszont korlátozott időben és térben, de valós hatalmat gyakorolnak. Az előbbi két kormányzati tér az, amelyik valójában – mint kormányzás – működőnek nevezhető; a harmadik, a nemzeti kormányzati tér lényegében néhány, az államnak tulajdonított intézményrendszerbe hatékonyabban bekapcsolódott törzsi szerveződés elitjének korrump gyakorlatát szolgálja. Az elemzés tehát megerősíti az intuíciót, amely szerint az állam nem tölt be kiemelt szerepet a népesség életének alakításában, ezt elvégzik mellette és helyette más, változékony rezsimek: ezért valójában premodern káosz sincsen.

David Nugent ehhez hasonló módon elemzi a kormányzás inkoherens és széttagolt rendszerét a perui Andokban: esettanulmányában egy népszerű földalatti politikai mozgalom, az ARPA, részben éppen olyan funkciókat épített ki egy területen, mint amilyen az államot szokta jellemezni, ugyanakkor egy éles retorikai verseny bontakozott ki az állam és a mozgalom között, hogy valójában melyikük is birtokolja a területet.⁵² A helyi kormányzásért folytatott küzdelem különböző szintjeit más és más faktorok befolyásolták, például a „nép” támogatása, vagy a nemzetközi kapcsolatok diskurzusai. Az ARPA jelentős mértékben azért tudott sikeres lenni, mert a lakosság körében már működő gyakorlatokra épített. Sajnos, a jelenlegi afganisztáni szituáció hasonló problémarendszerben megfogant, és hasonlóan részletes etnográfiai leírását egyelőre nélkülöznünk kell, pedig a tálib lázadás gyökereinél talán

⁵¹ Watts, Michael: Resource Curse? Governmentality, Oil and Power in the Niger Delta. *Geopolitics*, Vol. 9. No. 1. (2004), pp. 50-80. illetve Watts, Michael: Development and Governmentality. *Singapore Journal of Tropical Geography*, Vol. 24. No. 1. (2002), pp. 6-34.

⁵² Nugent, David: *Governing States*. in: Nugent, David - Vincent, Joan (szerk.): *A Companion to the Anthropology of Politics*. Blackwell Publishing, 2004. pp. 198-215.

hasonló okokkal találkozhatunk. A különböző posztkoloniális kontextusokban létrejött, államon kívüli – vagy legalábbis nem egyértelműen azon belüli, annak peremén működő –, beágyazott politikai intézmények olyan sokféleséget mutatnak, amely az állam kontrollján kívüli gazdasági tevékenységektől a rejtett politikai aktivitáson keresztül a nyílt lázadásig terjednek.

Az állam létrehozása

Összefoglalásként megállapítható: az antropológusok szerint az állam sehol nem tölt be olyan valóságot, elhatárolható, független és aktív leviatán-szerepet, mint amelyet az államépítés diskurzusa tulajdonít neki, azaz amilyenné építeni szeretné. Különösen a posztkoloniális területeken nem, ahol az államépítési erőfeszítések java része zajlik: itt a kormányzást végző technikák még széttagoltabbak, és ebben a bonyolult hatalmi rendszerben nem tisztázható általánosan, hogy mi az állam szerepe. Az állam létrehozása nem egyszeri vagy egyirányú folyamat, hanem folyamatos, az adott területen működő kormányzási technikák és a kormányzott népeiségek mindennapi kapcsolatai nyomán mindig újratermelődő folyamat. Ebben kulcsszerepe van annak, hogy a kormányzás praktikus és szimbolikus nyelvei milyen használatban jelennek meg, akár állami, akár nem-állami kormányzó intézményekről van szó.

Ebben a kontextusban az államépítés-diskurzus egyik legalapvetőbb feltételezése esik szét: az államépítés nem a káosz és a megsemmisült hatalom „abszolút nulla” kiindulópontjától indul. Azok az intézmények, amelyek korábban fenntartották a rendet, továbbra is működnek – bár megváltozott formában. Egy ahistorikus és sematikus elméleti keret alapján létrehozott, a „jó kormányzást” megvalósítani igyekvő állami intézményrendszer központi problémája egyáltalán nem annak belső, „hatékony” vagy „jó” működése; sokkal inkább az, hogy mit tud kezdeni ezekkel, az állam elképzelése és realitása körül kavargó, nehezen bekegyszerítendő intézményekkel, hogyan tudja ezeket a kormányzási technikáiba beépíteni.

Azt láthatjuk azonban, hogy az államépítés és a „jó kormányzás” diskurzusa több fő vitája, például az állam vs. civil társadalom vita teljes mértékben elképzelt, és a realitástól elválasztott kategóriák alapján zajlik. Ezek funkciója talán a nyugati országokban való érthetőség, és az ez által lehetővé tett, a fejlesztéspolitikai vitákban való felhasználhatóság – ám mindenképp látnunk kell, hogy ezek a fogalmaink teljes mértékben alkalmatlanok a posztkoloniális területek bonyolult hatalmi rendszereinek átlátása szempontjából.

Normatív tiltakozás

Az antropológusok államépítéssel szembeni normatív természetű tiltakozása elég nagy részben az előzőekben elmondottakból következik: mivel az államról és a társadalomról alkotott képzetek ilyen mértékben elnagyoltak, ezért nyilvánvalóan rossz következtetésekhez fog vezetni a belőlük kiinduló cselekvés. Ezen kívül két további tényezőt kell az antropológusok normatív tiltakozásának általános természetével kapcsolatban kiemelni.

Az antropológia cipeli magával rossz lelkiismeretét: a tudományterület gyökerei ugyanis összekapcsolódnak a gyarmatosítás történetével. A korai antropológusok a társadalmi evolúció elméletének propagálásával ideológiát adtak a gyarmatosításnak – még ha a gyakorlatban kutatásaikkal annyira nem is segít(h)ették a gyarmati adminisztrációkat.⁵³ Az utóbbi néhány évtized vitáinak és fejleményeinek központjában éppen az ezen az örökségen való túllépés állt; a gyarmatosításhoz hasonlítható eseményekkel szembeni normatív elutasítás részben ebből kiindulva érthető meg. A másik fontos normatív tényező a sajátos, aprólékos antropológiai módszertan etikai tartalma. Mivel az antropológusok jelentős időt töltenek el a vizsgált emberek között terepmunkákon, ezért szükségszerűen a bizalom és az erős érzelmi kötődés viszonyai épülnek ki köztük és vizsgálódásuk alanyai között. A helyi közösségekkel kapcsolatban mutatott elkötelezettség tehát magában a tudományos módszertanban alapozódik meg. Ezek alapján három rövid pontban ismertetem a felvethető normatív problémákat: a társadalommérnökség, a depolitizálás, és az igények hierarchiájának vádjait. Közös jellemzője e kritikáknak a közösségek életviszonyaiba való autoritatív beavatkozások ellenzése.

Társadalommérnökség

Több neves antropológus – például James C. Scott beszédes című (*Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*) munkájában alapvetően szembehelyezkedik az állammal normatív alapon, ellenezve az állam nevében végrehajtott, a társadalomra mérnöki szemmel tekintő gyakorlatokat.⁵⁴ –A szerzők abból indulnak ki, hogy a

⁵³ Kuper, Adam: *Anthropology and Anthropologists: the modern British School*. Routledge, 1996. pp. 94-114.

⁵⁴ Scott, James C.: *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. Yale University Press, 1998.

tudások bizonyos domináns rendszerei, Scott szavaival élve a „magas modernizmus”, hegemon helyzetbe kerülhetnek a helyi közösségek lokálisan szituált, autentikusabb tudásaival szemben; az ilyen domináns tudások által kialakított tervek elpusztítják a helyiek praktikus tudásának beágyazottabb formáit, amelyeket Scott *métis*nek nevez. A „magas modernizmus” által képviselt uralkodó hatalmi gyakorlatok éppen a *métis* használatának megakadályozásával képesek a vidéki népesség erőszakos kontrollálására, megszokott körülményeik közül való kiszakítására. Scott mindezeket gazdag empirikus példákon mutatja be; az állam nevében elkövetett szörnyűségekből nem volt hiány a huszadik században.⁵⁵

Ennél aprólékosabb kritikáját nyújtják a központi, domináns pozícióból kidolgozott társadalomfejlesztési terveknek azok a vizsgálódások, amelyek azok nem szándékolt következményeire összpontosítanak.⁵⁶ Ezek alapján kijelenthető, hogy azok a tervek, amelyek bizonyos célpontközösségek életkörülményeinek teljes körű átalakítását tűzik ki célként egy általánosított *agenda* alapján, valójában inkább a nem szándékolt – akár pozitívan, akár negatívan értékelhető – következményeik felől nézve ítéelhetők meg. Ez a megközelítés nem helyezkedik szembe a társadalomba való beavatkozással, csak rámutat az intervenciók antropológiai szemmel érzékelhető valóságos működésére. Az ezekből a tapasztalatokból levonható következtetések arra készíthetik az államépítés politikaalkotóit, hogy kevésbé éljenek voluntarista előfeltételezésekkel.

A helyi népesség depolitizálása

Amellett, hogy a „fentről lefelé” létrehozott intézmények rombolják a társadalomban meglévő diverzitást és a felhalmozott praktikus tudások értékeit, ráadásul még a politikai eszközeiktől is megfosztják az ott élő embereket. Az államépítés – akárcsak a fejlődés – diskurzusa leginkább apolitikus, technikai „együttműködésként” írja le önmagát, amelyben nincs helye ütköző érdekeknek.⁵⁷ Ezzel az állam- és civiltársadalom-építés diskurzusa azt a látszatot kelti, hogy az érintett helyi népesség aktívan részt vesz ebben a folyamatban, egyfajta „*grassroots*” dimenziót adva hozzá. Valójában azonban a helyiek, akik „elszenvedik” az

⁵⁵ Kritikaként megjegyzendő, hogy – a többi, eddigiekben kritizált szerzőhöz hasonlóan – Scott is hű marad az államnak térben a társadalom fölé helyezett, központosított, definíció által meghatározott fogalmához; ugyanakkor a működésmódok, amelyeket leír, vonatkoztathatóak a nem-állami rezsimek jelentős részére is, lásd Murray Li, Tania: Beyond „the State” and Failed Schemes. *American Anthropologist*, Vol. 107. No. 3. (2005), pp. 383-394.

⁵⁶ Összefoglalóan lásd pl. Mosse, David: Is Good Policy Implementable? Reflections on the Ethnography of Aid Policy and Practice. *Development and Change*, Vol. 35. No. 4. (2004), pp. 639-671.

⁵⁷ Ferguson, James: *The Anti-Politics Machine – „Development”, Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho*. University of Minnesota Press, 1994.

újonnan bevezetett kormányzás eredményeit, nem tudják befolyásolni annak irányát; ezért gyakran az ellenállás különböző formáit alakítják ki – többek között éppen olyanokat, mint amelyeket a „jó kormányzás” elmélete alapvetően kizár a hasznosnak tekintett szereplők közül.

Az igények hierarchiája

Nehéz nem észrevenni, hogy az államépítés diskurzusa a „nemzetközi közösség”, tehát a fejlett és nagy hatalmú stratégiai komplexumok érdekeiből indul ki, míg az államépítés által érintett területeken élők igényei legfeljebb ideologikus formában jelennek meg.⁵⁸ Bár e hatalmi egyensúlytalanság valóban létezik, az államépítés diskurzusában egyáltalán nem reflektálódik, és nem is problematizálódik: ehelyett mint egyszerű technikai megoldást írja le magát. Különösen azért visszatetsző ez több antropológus szemében, mert az államépítési – ahogy általában az államok létrehozását megcélzó – projektek szükségszerű, központi velejárója az erőszak alkalmazása: akár a fegyelmezés szervezett technikáinak kiépítéséről, akár a népesség bizonyos csoportjai ellen folytatott valóságos hadviselésről van szó (mint amilyen a mai Afganisztánban zajlik).⁵⁹ A globális periféria hatalmi szempontból marginalizált, ezért igényeinek a nemzetközi közösség felé való hatékony artikulálására – hacsak nem fegyverrel – képtelen népességének okozott, változó mértékű szenvedés érhető módon késztet sok antropológust az államépítés politikai ellenzésére.

Következtetések

Amint a tanulmány elején megállapítottam, az államépítés elmélete egy olyan, meghatározott projektekhez kapcsolódó diskurzus, amely leíró és értékelő elemeket is tartalmaz. Az antropológiai perspektívából felvázolható kritikák szerint a leírás is és az abból következő értékelés, cselekvés is helytelen, de legalábbis alapvetően kritizálható premisszákon alapul. Antropológiai szemszögből nézve, az államépítési diskurzust megalapozó elméleti sémák – az állam mint absztrakt szolgáltató, a kormányzás mint racionális, apolitikus menedzsment, a civiltársadalom mint az állam és a társadalom közötti közvetítő szféra, és a posztkoloniális területek politikai térképét benépesítő, az uralkodó eurocentrikus fogalmi

⁵⁸ Duffield, Mark: Getting savages to fight barbarians: development, security and the colonial present. *Conflict, Development and Security*, Vol. 5. No. 2. (2005), pp. 141-159.

sémákba nem illeszkedő „egyéb” szereplők figyelmen kívül hagyása – által befolyásolt szereplőfelfogások mind ellentétesek a posztkoloniális területeken dolgozó, az itt bemutatott antropológiai irányzathoz tartozó antropológusok, etnográfusok megfigyeléseivel. Ezen elméleti hiányosságok következtében az akadémiai antropológia általában rendkívül gyanakvó az államépítési projektekkel kapcsolatban, több okból is. Egyrészt, mert az államépítés gyakran elbizakodott társadalommérnöki programokat foglal magába, amely kizárja a helyiek praktikus tudásának érvényesülését. Másrészt, mert a fejlesztés és a kapacitásépítés depolitizáló hatásai következtében elvesztik sajátos érdekük érvényesítésének eszközeit. Harmadrészt, mert a helyi népeesség igényeit a nemzetközi közösség igényeinél hátrébb sorolja; és végül azért, mert mindez a gyarmatosítást alátámasztó ideológiához teszi hasonlóvá az államépítést.

E kritika – retorikai radikalitása, és az azt létrehozó antropológusok eltérő céljai ellenére – számos ponton hasznos lehetne az államépítés uralkodó modelljeinek felülbírálásában. Ennek pedig, tekintve egyrészt a nemzetközi közösség államépítési erőfeszítéseinek igen vegyes, jelenleg kifejezetten katasztrofális mérlegét, másrészt pedig a felelősséget, amely a globális világunk leginkább marginalizált területein élőkkel szemben megjelenik, talán el is jött az ideje. Bizonyos problémák felismerése már megtörtént, és az államépítés-diskurzusban ez megmutatkozik,⁶⁰ de az antropológiai módszerek és belátások felé való erősebb elméleti nyitás több üdvös fordulatot is hozhat. Egy ilyen felülvizsgálat a következő két pontot mindenképpen beépíthetné előfeltevés-rendszerébe. Egyrészt nem elég a kapacitásfejlesztés és a technokrata menedzsment hasonló alapfeltevéseken alapuló programjainak megvalósítása: az újonnan létrehozandó intézmények működőképességének biztosítása érdekében azoknak jobban kell kapcsolódnia a már meglévő, beágyazódott és működő intézményekhez.

Másrészt a kultúra nem csak a nemzetközi közösség által végrehajtani szándékozott programok megértését hátráltató tényezőként fontos, hanem mint egy adott társadalmi csoport hatalmi viszonyainak és megélt tapasztalatainak kifejeződése is, ezért nem elég a kulturális tanácsadó antropológusok segítségét a jelenlegi elméleti sémák alapján kialakított programok keretein belül igénybe venni, hanem az elméleti keretek átalakítását is érdemes lehet célba venni.

⁵⁹ Alonso, Ana M.: *Sovereignty, the Spatial Politics of Security, and Gender: Looking North and South from the US-Mexico Border*. in: Krohn-Hansen - Nustad: i. m. pp. 27-54.

⁶⁰ Lásd pl. a „jó kormányzás” diskurzus ahistorikus megközelítését bíráló egyik tanulmányt. Goldsmith, Arthur A.: *Is Governance Reform a Catalyst for Development?* *Governance*, Vol. 20. No. 2. (2007), pp. 165-186. A felülvizsgálat

Az államépítés technokrata szemszögének alapvető megváltoztatása nélkül csupán retorika marad a helyi értékek és érdekek figyelembevétele. A kormányzás egy olyan, elsősorban a biztonságot szem előtt tartó rendszere jöhet létre a globális periféria e területein, amely az antropológusok legsötétebb gyanakvásait erősítheti meg.

növekvő igényére mutat az is, hogy egyre több, korábban gyakorlati projektekkel foglalkozó szakember fordul az államépítés elméletének kritikája felé, például Mark Duffield, vagy Béatrice Poligny.